

Opponensi vélemény

**Vida Tivadar: A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között
(Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6-7. században)**

Vida Tivadar felettébb aktuális és fontos témát választott disszertációja témájának. A hun-korszak lezárása után a langobard beköltözésig régebben szinte csak a fenékpusztai erőd és lakosságának vizsgálata jelentett kutatási feladatot, kissé háttérbe szorítva a település késő császárkori problémáit. A disszerens egy különösen sokrétű anyagi kultúrával rendelkező időszak tárgyi emlékeit összegezte és vizsgálta. A kevésbé kutatott részletproblémák miatt nem vállalkozott könnyű feladatra. És tudjuk azt is, hogy ez az az időszak, amelynek a kezdete a késő császárkori provinciális lakosság – a *romani* - története kutatásában meghatározó fontosságú, hiszen a helyben maradásuk tette lehetővé, ha csökkent, de vizsgálható mértékben is, a római kultúra elemeinek átörökítését.

Vida Tivadar a disszertáció első fejezetében elméleti, módszertani és fogalmi megállapításokat vizsgál és állást foglal a kulturális és etnikai identitás kérdésében. A második fejezetben a régészeti kutatás irányait, a későantik hagyományokat, a Meroving és az avar kor régészeti kérdéseit tárgyalja. A disszertáció súlypontja a következő 150 oldal, ahol a disszerens részletesen és körültekintően foglalkozik a kora avar kori leletanyaggal a fejdíszektől kezdve az ékszereken keresztül a férfi és női viseleti tárgyakig és eszközökig, amelyeket új szempontú formai elemzéssel rendszerezett, mint például a körültekintően vizsgált övgarnitúrák. Hasznos tájékoztatást ad a leletek és leletcsoportok időrendi táblázatba rendezett összefoglalása (287-288 lapok). Ezután egyes lelőhelyek vizsgálatán keresztül foglalkozott a kulturális és társadalmi csoportokkal. Végül az avarkori lakosságot ért keleti, bizánci, és nyugati Meroving kulturális hatásokat vizsgálta.

A disszertációt a tárgytypusokról összeállított 19 tábla, 40 tábla elterjedési térkép, 20 táblán elemzett temetőtérképek és 114 rajzos tábla teszi teljessé.

Jó lett volna, ha a disszerens a bevezetőben munkája időhatáraival részletesebben foglalkozik. Egyrészt azért, mert a tárgyalt téma a kezdeti időpontnál, később, lényegében az avar korral kezdődik. Másrészt az 500-as évek a Dunántúlon és annak nyugati részén nem jelentenek epochális dátumot. A helyi lakosság sorsában a gótok elvonulása - Vidimiré a 470-es évek legelején, vagy Theoderik népé –olyan események és időpontok, amelyek fél évszázados hatalmi vákuumot teremtettek a Dunántúlon. A felvett időhatár persze érthető: a fél évszázad gyakorlatilag lelet nélküli, vagy leletei keltezhetetlenek. Ez idő tájt, 488-ban rendeli el Pierius comes Noricum ripensis maradék *romani* lakosságának az Alpoktól délre telepítését. Mi történt a szomszédos Pannonia Primában? Annak, hogy nem néptelenedett el a vidék, biztos jele a scarbantiai egyházszervezet létezése, a püspökség fennmaradása. Amint Szent Szeverin szerencsésen megmaradt életrajzából tudjuk, a *gentes*-től mentes területen ez időben az egyházi vezetők jelentették az egyetlen szervező és összefogó erőt. És hogy a terület nem maradt lakatlan, azt kétségtelenül bizonyítják a nyugat-dunántúli földrajzi nevek (Rába, Marcal, Sabaria-Zóbern, Salla, Albantia-Lapincs, Pelso - Pelissa), szemben a Kelet-Dunántúllal, ahol nem mutatható ki ilyen jellegű névfolyamatosság. Ez a *romani* népesség a langobardok beköltözéséig, ami nem is érintette a terület délnyugati részét, nyugodt körülmények között élhetett. Ez lehetőséget nyújtott a késő császárkori anyagi és szellemi kultúra egyes elemeinek megőrzésére és átadására. Hogy melyekre, azzal Vida Tivadar disszertációjában részletesen foglalkozott. Mivel a disszerens egyik fő feladatának a késő római hatások vizsgálatát tekintette, szerencsésebb lenne a tárgyalt időszak kezdetét nem a századdal jelölni: akár még a 476 is jelképezheti az időszak kezdetét. Ez persze inkább a bevezetés megfogalmazásának, és nem az alcímnek a kérdése.

Vida Tivadar a korongfibulák fejezetben az ékköbetétes, dobozos és öntött korongfibulákat tárgyalja. A korongfibulákhoz sorolta a kerek áttört, horogkereszt alakú, öntött fibulákat. A doboz- és korongfibulákat azonban egy bizonyos vastagság jellemzi: lemezből készültek, és soha nem áttörtek. Ezeket az áttört fibulákat, mivel a formájuk és a készítésük módja annyira eltér a doboz alakú fibuláktól külön csoportba kellene inkább sorolni.

Terminológiai kérdés a Ringfibel magyar elnevezése. A jelölt a 19-20 táblán ezeknek tárgyaknak a gyűrűs- és omegafibulák címet adta. A típus hagyományos német neve, a Ringfibel megtévesztő lehet, mert a tárgy végül is sem nem gyűrű. sem nem fibula: a Ring ez esetben egyszerűen karika, és a tárgy használatos magyar neve a csatfibula, merthogy valójában övcsatról van szó (a tárgytípus pannoniai leleteiről összefoglalóan és alaposan Sellye Ibolya értekezett: Savaria 1990). Az elterjedési térképen a jelölt azonban helyesen nevezte meg a tárgytípust.

Vida Tivadar felfigyelt és elkülönítette azokat a bronz tárgyakat, amelyeknek a felületét jellegzetes pont-kör minta díszíti (kétkengyeles fibulák, tű, szíjvég áttört kerek fibula). A példányok lelőhelyei Keszthely környékén sűrűsödnek. A pont-körös díszítés késő római eredetű lehet. Talán éppen azért is, mert ezek a leletek Keszthely - Fenékpusztá körzetében kerültek elő. A díszítés Pannoniában és a birodalomban is általánosan elterjedt, és a csont tárgyakon könnyen előállítható kézműves tevékenység öröksége lehet. Itt jegyzem meg, hogy feltűnő a csontból készült ékszerek és viseleti tárgyak hiánya, aminek okával a disszerensnek érdemes lenne foglalkozni.

A viseleti tárgyakkal részletesen foglalkozó fejezetek közül a korongfibulákhoz és az övgarnitúrákhoz van hozzáfűzni valóm. A Keszthely-kultúra dobozfibulái ritka különleges tárgytípust jelentenek. Akkor váltak különösen rejtélyessé, amikor néhány példányuk a Szávától délre, az egykori Pannonián kívül a Koman – kultúra területén és Dél-Itáliában is előkerült. A doboz alakú fibula a közepén lemélyített figurális ábrázolással kétségtelenül újdonság. A középrész ábrázolásainak témája azonban többségükben késő antik eredetű. Mások -mint a leggyakoribb, a keresztörző angyalok- teljesen korszerű mediterrán kapcsolatok eredménye. Helyesen állapította meg a disszerens, hogy a dunántúli fibulák helyi készítmények. Vizsgálandó feladatot jelenthet az, hogy ez a jellegzetes és nagy technikai tudást igénylő, aprólékos munkát jelentő tárgytípus hol keletkezett? Ez a fibulaforma nem terjedt el a mediterráneumban. Az eddig ismert közel negyven fibulának alig egyharmada került elő Pannonián kívül. Az ábrázolásaik és a díszítésük miatt a pannoniai fibuláktól jól elkülönülő északbalkáni és dél-ítáliai példányok honnan vették a dobozforma és a lemélyített középrész ötletét? A kérdés az, hogy mi módon került ez a különleges, korábban a birodalomban nem használt

fibula típus a Komán kultúra területére és Dél-Itáliába. A déli csoport fibuláit a középmező témái (a legtöbb ellentett elhelyezésű pávát-madarat ábrázol), és a fibula sűrű hullám vonalú pálcákkal való keretezése valamint ennek sematikus változata jól elválasztja a dunántúli példányoktól. Az utóbbiakon ez a fajta keretminta nincs képviselve, és a hasonló madár - páva ábrázolás is csak egy, a csoport késői darabjánál fordul elő. (Ramonya 37. sír), Ezért a British Museum 1987-ben Lord Alistair McAlpine-től vásárolt fibulája, amelynek a keretezése a déli csoport díszítésével egyezik, minden bizonnyal nem a dunántúli, hanem a déli csoportba tartozik, és ott találhatták. Viszont a bajorországi sírban (Dittenheim 43. sír 25, tábla R) feltárt példány keretezése a dunántúli csoport fibuláival azonos. Ezek után kérdés, hogy a Münchenben őrzött, lelőhely nélküli, keresztőrző angyalos példányt a Dunántúlon vagy Bajorországban találták? A bajorországi példány vagy példányok milyen kapcsolatról árulkodnak a Dunántúlon élőkkel?

Két dobozfibula középmezője Bellerophont és a Chimerát küzdelmét ábrázolja. A mitológiai jelenetet a 4. században főleg mozaikokon, gyakran ábrázolják (Pannoniában a pandorfi villában, aztán Constantinápolyban, Lullingstonban és sok helyen a birodalomban). Jelentése átértelmeződött: a pogány mitológiai vonatkozások nélkül általánosságban a jó és a rossz harcát jelképezi, bárkit értettek is ez alatt (keresztények és pogányok, ortodoxok és ariánusok, vagy rómaiak és barbárok). A késő császárkori Pannoniában a Bellerophon-ábrázolás az emlékek alapján különleges szerepet kapott. Nemcsak a ládikavereteken látjuk gyakran kör alakú mezőben, hanem Pécestől Bécsig a 4. században kisebb-nagyobb övcsat-testekre is domborították. Ezért olyan ábrázolásról van szó, amely a dobozfibulák internacionális keresztény témái mellett kifejezetten a pannoniai *romani* népességhez köthető, azok hagyatéka lehet (Tóth 2005). A pannoniai szellemi kultúra egy részének megmaradása egyértelműen a helyi lakosság továbbélésének a következménye.

A két fenékpusztai és a Mohács- feketekapui fibula császár-apotheozis- képe Konstantinápoly felé jelenthet különleges kapcsolatot. Az apotheozis-elnevezés Alföldi Andrástól származik, és annak a képtípusnak az ismeretében fogalmazódott meg, ami a Titus-iv belső mennyezetétől kezdve a mécsesekig számos tárgyon látható. Csakhogy az utolsó császár istenné avatása óta három évszázad telt el, és egy

kifejezetten pogány, állami jelkép fennmaradása az ötszázas évek végéig nem indokolható. Valerianus császár consecrátiós érmén 260-ban jelenik meg utoljára a sas. Nagy Constantinus consecrátiós érmére pedig quadrigát vertek. Ismertek viszont azok a 6-7. századra keltezett bizánci ólombullák és arany gyűrűk, amelyeken a sast a fibulák képéhez nagyon hasonlóan, a jellegzetes felfelé ívelő szárnytartással ábrázolták. A szárnyai között azonban nem pálmaágakatt tartó mellkép, hanem névmonogram van. Ezek a gyűrűk a consuli hivatal betöltésével állnak kapcsolatban (Werner Seibt, Kat. München 1998, nr. 331, Tóth 2013 (Gesztelyi-kötet), gyakran consul vagy volt consulok neve olvasható az ólombullákhoz (Gustav Schlumberger 1884), valamint a jellegzetesen ábrázolt sas a diptychonokon a consulok jogarjelvényén is rajta ül. Akármi is a pálmaágakat tartó férfimellkép értelmezése, a képtípus a keleti császársággal mutat kapcsolatot. A fibulák keltezéséhez pedig fontos lehet, hogy csak a sasos fibulákon figyelhető meg a fogazás. Ez a minta, amennyiben a 2. állatstílusú tárgyakat díszíti, viszonylag jól keltezhető. Kérdés, hogy azok a Keszthely környéki fibulák, amelyeken a fogazás megfigyelhető, mivel nem a 2. germán állatstílusú tárgyakon alkalmazták, hogyan keltezhető. Egyidősek-e 2. germán állatstílusú tárgyakkal? A Keszthely - környéki fibulák fogazásos díszítése a kezdetet jelenti-e, vagy pedig a minta az avar ötvösség hatására jelent-e meg a fibulákon.

Néhány esetben tévesek a képtábla hivatkozások. A 63. oldalon a Kölked B temető 119 sírja nem az 52., hanem az 46. táblán látható (63. oldal). A Kölked A temető 261-sír nem a 20. tábla a B. 4 képe vonatkozik A képtábla hivatkozások számait szükséges ellenőrizni.

Összefoglalva: Vida Tivadar disszertációja hiánypótló, alapvetően fontos munka. A két évszázad anyagi kultúrájáról ilyen körültekintő, részletező összefoglalás nem készült. A szerző alapos tájékozottsággal rendelkezik a vizsgált témáról és a kapcsolódó irodalomról. A disszertációt vitára bocsátani javaslom, és a jelöltet alkalmasnak tartom a MTA doktori fokozatának elnyerésére.

Budapest 2019 január 31.

Tóth Endre